

Inhoud

Proloog 6

1 Verloren verhalen 11

2 Hoe God verscheen in de Lage Landen 59

3 Uit de geest van Erasmus: een Republiek 125

4 Greep op de wereld 183

5 Tussen verval en Verlichting 257

6 De beschaafde natie 321

7 Een zuilenland in oorlog 389

8 Vervagende grenzen 453

Hoeveel? Hoe ver? 522

Literatuur en meer 528

Verantwoording 543

Register 545

Proloog

Een van de beroemdste gedichten uit de Nederlandse letterkunde, 'Herinnering aan Holland' van Hendrik Marsman, begint met de deinende zinnen:

Denkend aan Holland
zie ik brede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan...

Dit was dus het eerste beeld dat Marsman voor ogen stond als hij aan Nederland dacht: brede rivieren. Het lijkt simpel, maar dat is het niet. Wie naar een rivier kijkt, ziet immers niet wat hij ziet. Een rivier is een stroom water, voortdurend eender én anders. Zo'n rivier lijkt sinds mensenheugenis dezelfde bedding te volgen, terwijl een blik op oude kaarten al snel duidelijk maakt dat een rivier in werkelijkheid zijn bedding aanhoudend verlegt, meanderend in steeds grotere bochten. Pas in de loop van de 19de eeuw lukte het de Nederlanders hun rivieren in een vaste loop te leggen, om er – anders gezegd – veredelde kanalen van te maken. Nog altijd vergt het enorme inspanningen de rivieren op hun plek te houden.

Iets vergelijkbaars is er aan de hand met het verleden van Nederland. Wie zich daarin verdiept, ziet een eindeloze stroom van gebeurtenissen, ideeën en zekerheden voorbijkomen, waarvan de bedding zich aanhoudend verlegt. Als een zekerheid koesteren we bijvoorbeeld de gedachte van 'Nederland' als een land waar properheid, handelsgeest en tolerantie de boventoon voeren. Daarbij zijn we geneigd te denken dat er altijd al zo'n land is geweest. Generaties kinderen leerden op de lagere school dat de 'Batavieren bij Lobith ons land binnenkwamen'. Alsof er een immigratiedienst stond te wachten om onze voorouders op te vangen. Inmiddels vermoeden we dat die Bataven na een paar eeuwen alweer naar het zuiden weggetrokken, zodat ze onze voorouders niet kunnen zijn.

Bovendien lag er natuurlijk helemaal geen rijk of welomschreven gebied klaar om tot ‘Nederland’ uit te groeien als een land tussen de Duitse laagvlakte en de Noordzee. In een eindeloze keten van geweld (denk aan de Vikingen), huwelijkspolitiek van de Europese aristocratie (Bourgondiërs en Habsburgers) en toeval (de verovering van Den Briel) is uiteindelijk een natie gegroeid die we Nederland mogen noemen. De grenzen daarvan werden pas in de 17de eeuw internationaal erkend. De Opstand, waarmee het tussen 1568 en 1648 allemaal begon, had bovendien gemakkelijk kunnen mislukken; dat was verschillende keren ook nagenoeg het geval. Ook na 1648 was het voortbestaan van het land allerminst vanzelfsprekend.

Zoveel had gemakkelijk anders kunnen lopen. Wat zou er zijn gebeurd als Napoleon in 1812 Rusland níét was binnengevallen? De kans zou groot zijn geweest dat ‘Nederland’ dan een onderdeel was gebleven van Frankrijk. Zo is het ook niet ondenkbaar dat het Nederlandse grondgebied een provincie was geworden van het Duitse Rijk wanneer Hitler zijn agressieve plannen in 1940 had ingetoomd, zoals velen in binnen- en buitenland toentertijd verwachtten.

Geschiedschrijvers voldoen meestal graag aan de wens uit te leggen wat er nu precies gebeurd is, en waarom. Daarbij wordt echter regelmatig het toeval – soms in de vorm van het blinde noodlot – over het hoofd gezien.

Maar zelfs als we erkennen dat Nederland als staatkundige eenheid in hoge mate het resultaat is van toeval, dan nog is er die gedachte dat zich binnen de huidige landsgrenzen een bevolking heeft gevestigd die een eigen karakter vertoont, die over een specifieke identiteit beschikt. De bedding is dan niet geografisch, maar cultureel bepaald. De historicus Johan Huizinga heeft zoiets in 1934 al eens als volgt omschreven:

De eenheid van het Nederlandse volk is bovenal gelegen in zijn burgerlijk karakter. Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van de notaris tot de dichter en van de baron tot de proletariër. [...] Onze ganse geschiedenis weerspiegelt die burgerlijke aspiraties.

Dit burgerlijke karakter, met dat kleine talent voor opwinding en begeestering en die sterke neiging te vinden dat alles ‘zo’n vaart niet zal lopen’ en dat de Kerk ‘vooral in het midden moet blijven’,

zou hierbij het meest wezenlijke zijn van de Nederlandse identiteit. Dat is op zich geen vreemde gedachte: vergeleken met andere landen in Europa is de Nederlandse beschaving sterk bepaald door de stedelijke cultuur en gekenmerkt door relatief weinig geweld.

Toch wordt dan aan een paar dingen gemakkelijk voorbijgegaan. Zo is het huidige Nederland onmiskenbaar ontstaan tijdens een uiterst bloedige oorlog, die volgens de schoolboekjes zelfs tachtig jaar duurde. Die strijd had bovendien de trekken van een burgeroorlog, waarbij juist de gewone bevolking, die het liefst overal buiten wilde blijven, het zwaar te verduren kreeg.

Een ander element dat vaak wordt vergeten is het aanhoudend krijgsbedrijf van de Nederlanders. Vele oorlogen heeft de Republiek na de Opstand gevoerd. En niet alleen met beroemde zeeslagen, maar ook met, bijvoorbeeld, de voortdurende gewelddadigheden in de koloniën, tot ver in de 20ste eeuw. Zo burgerlijk bezadigd en vredelievend is het verleden van Nederland dus niet. Hoe zou het anders ook te verklaren zijn dat Nederland zich in de 17de eeuw ontwikkelde tot een van de grootste koloniale rijken van Europa met vestingen over de gehele toen bekende wereld? Zoiets valt niet te realiseren met mooie praatjes.

Wie zonder aarzeling spreekt over 'de identiteit' van Nederland, zoals die zou blijken uit de geschiedenis, ziet een rivier, die schijnbaar onveranderlijk doorstroomt. Wie deze stroom relateert, ziet de rivier als een complex systeem van verandering, bepaald door gestaag meanderen, plotselinge overstromingen en grote verschillen in stroomsnelheid. Toen prinses Máxima in 2007 in het openbaar zei: 'Nederland is te veelzijdig om in één cliché te vatten. "De" Nederlander bestaat niet,' wees zij op het vliedende en vluchtige karakter van de rivier. Haar critici wezen daarentegen op de huidige vaste rivierbedding, gekanaliseerd en gecanoniseerd. En op hun manier zijn beide standpunten even juist als onjuist. Waar het in de geschiedenis om gaat, is het zoeken van een beschrijving van eender én anders, van het gelijkblijvende én het veranderende.

En dan is er, ten slotte, die altijd weerkerende vraag: hoe verder? Bij een zorgvuldige blik op het verleden valt steeds op hoe lastig de toekomst te voorspellen valt. Wie had in 1918 kunnen vermoeden dat twee decennia later Europa zichzelf opnieuw in een enorme oorlog zou storten? Wie had in 1950 durven hopen dat er een pil beschikbaar kwam waardoor de vrees voor zwangerschap kon

wijken? Wie had in 2000 verwacht dat er ook in Nederland een *clash of civilisations* aan zat te komen?

Deze drie voorbeelden laten zien hoe belangrijk het is de geschiedenis van de Lage Landen telkens opnieuw te beschouwen als onderdeel van een grotere wereld. De grote rivieren die Nederland zo kenmerken, ontspringen alle in het buitenland. Dat maakt ons afhankelijk. Maar al te vaak heeft de Nederlandse samenleving, als het erop aankomt, weinig andere mogelijkheden dan het beste te maken van omstandigheden die van buitenaf worden bepaald.

Een geschiedenis is daarbij geen onfeilbare, maar wel een onmisbare gids. Want het heden vloeit niet rechtstreeks en onvermijdelijk uit het verleden voort, maar is desondanks niet te begrijpen zonder inzicht in wat aan het heden voorafging.

Iedere generatie stelt nieuwe en andere vragen aan de geschiedenis. Iedere generatie verwerft ook andere inzichten dan voorgaande generaties. Dit is ónze selectie uit een stortvloed van gebeurtenissen die samen het verleden van Nederland uitmaken – een blik vanuit het begin van de 21ste eeuw. Dit is niet dé geschiedenis maar een geschiedenis van Nederland. Ook deze verhalen zullen blijven stromen en meanderen, door oneindig laagland.

De auteurs

1

Verloren verhalen

tot circa 400

250 000 jaar tot 200 000 jaar geleden Eerste sporen van menselijke bewoning, van jagers/verzamelaars langs de Maas.

200 000 tot 130 000 jaar geleden Voorlaatste ijstijd: ijskap bedekt de helft van het huidige Nederland. Grote rivieren, die eerder noordelijk in zee uitmondde, stromen na deze ijstijd naar het westen. Heuvelland ontstaat door gletsjerijs en opgestuwde keien.

115 000 tot 10 000 jaar geleden Laatste ijstijd: de Britse eilanden zijn onderdeel van het continent. Noordwest-Europa is een koud steppeland, maar ligt niet permanent onder een ijslaag.

vanaf ca. 12 000 v.Chr. Jagers/verzamelaars trekken over de Noordwest-Europese laagvlakte. Resten van kampjes zijn onder andere aangetroffen in Friesland en Drenthe.

ca. 5300 v.Chr. De eerste landbouwers vestigen zich op vruchtbare lössgronden in Zuid-Limburg.

ca. 4000-2600 v.Chr. Vuurstenen gedolven uit een mijn in Rijckholt (tussen Maastricht en Eijsden). De stenen, met scherpe randen, doen dienst als messen, schrapers en bijlen.

ca. 3500 v.Chr. Hunebedbouwers waaieren uit over de Noord-Europese laagvlakte. In Nederland laat dit Trechterbekervolk (genoemd naar zijn aardewerk) vooral sporen na in Drenthe.

ca. 800 v.Chr. Begin van de ijzertijd, met smederijen voor bijlen, speerpunten en messen.

ca. 600 v.Chr. Eerste terpen (wierden) opgeworpen, wat permanente bewoning mogelijk maakt in het kustgebied, dat voortdurend met overstromingen te kampen heeft.

57-51 v.Chr. Romeinse veroveringstocht onder leiding van generaal Julius Caesar in het gebied tussen Seine en Rijn.

ca. 27 v.Chr. Bataven (Batavieren) en Cananefaten (Kaninefaten), Germaanse volkeren uit

Duitse gebieden, vestigen zich in het rivierenland, mogelijk op uitnodiging van de Romeinen als buffer tegen volkeren in het noorden.

9 na Chr. Slag in het Teutoburgerwoud (nabij Osnabrück), waarbij het leger van de Romeinse generaal Varus een zware nederlaag lijdt tegen Germaanse strijders onder aanvoering van Arminius (Hermann). De Rijn wordt de Romeinse grensrivier (limes) in het noordwesten.

28 Friese opstand tegen de Romeinen in een conflict over belastingen, geheven in de vorm van ossenhuiden.

69-70 Bataafse opstand tegen de Romeinen onder leiding van de Bataafs-Romeinse burger Julius Civilis. Vanaf de 16de eeuw wordt deze opstand gezien als de eerste Nederlandse vrijheidsstrijd ('Bataafse mythe').

ca. 70-250 'Pax Romana': periode van relatieve rust, weinig strijd, groei van welvaart en romanisering van de Germaanse leefwijze langs de Rijn-grens. Stedelijk leven ontstaat bij legerplaatsen, onder andere bij het huidige Nijmegen, Utrecht, Leiden en Voorburg.

ca. 250 Het Romeinse gezag in het Rijngebied brokkelt af, door stijging van de zeespiegel en invallen van Germaanse volkeren. Bataven en Cananefaten trekken weg.

na ca. 350 De Romeinen laten volkeren uit het zuiden, Franken, toe in het rivierengebied, onder andere in Toxandrië (Brabant).

ca. 375 Begin van omvangrijke 'volksverhuizingen' in Europa. Germaanse invallen in Gallië, grote overstromingen in het deltagebied. Kleinere Germaanse volkeren gaan op in grote: Friezen (noord en west), Saksen (oost) en Franken (zuid).

406 'De Rijn-grens breekt': Germaanse volkeren trekken naar het westen, op de vlucht voor de Hunnen uit Centraal-Europa. De laatste Romeinen verlaten het Rijngebied en laten de verdediging van de noordgrens over aan de Franken.

Verloren verhalen

Aan de randen van de aardschijf, voorbij de Zuilen van Hercules en ver van de beschaafde wereld, lag de loodgrijze oceaan van het noorden. De zee was er wreed. De golven, vol watermonsters, konden oprijzen als bergen. Nevels kwamen en gingen als spookbeelden, soms stelde het water tot ijs, en vaak heerste er een kilte als in het schaduwrijk van de doden. Achter de stranden lag een moerassige eindeloosheid, doorsneden door brede rivieren die traag uitstroomden in de zee, die er kwam en ging naar willekeur. Wolken joegen over de duinen en de kwelders, over de kale wildernissen van het sponzige hoogveen en over de immense eikenwouden in het binnenland. De aarde was er woest en leeg. De schepping kende er geen orde.

Dat was de delta.

Het gebied was, als bijna geen ander Europees gebied, een product van de elementen, een aangespoeld, opgestuwd en verwaaid land. Duizenden jaren was het er zo warm dat er nijlpaarden in de grote rivieren zwommen. Dan weer was het millennialang een poolvlakte waar sabeltandtijgers en wolharige mammoeten rondliepen. Er waren ijstijden. Tijdens de voorlaatste, van zo'n 200 000 tot 130.000 jaar geleden, was het noordelijk deel bedekt door een ijslaag van meer dan tweehonderd meter dik, een gigantische gletsjer die vanuit Scandinavië hierheen was komen schuiven en overal in het landschap zijn sporen naliet. De enorme ijstong sneed diep in de bestaande rivierdalen en overal werden stuwwallen omhooggeduwd. Aan opstuwingen – zoals bijvoorbeeld de Veluwe, het Gaasterland en de Utrechtse en Sallandse heuvelruggen – is nog altijd de onvoorstelbare omvang af te lezen van de ijslaag die ooit dit land bedekte.

In de laatste ijstijd, van 115 000 tot 10 000 jaar geleden, lag de huidige Noordzee helemaal droog doordat de ijskappen het meeste zeewater in zich hadden opgenomen. Tienduizenden jaren lang lag tussen de delta en de Britse eilanden een soort koude variant

van een Afrikaanse steppe, met een rijkdom aan grassen en kruiden en bevolkt door wilde paarden, muskusossen, rendieren, neushoorns, hyena's en holenleeuwen. Nog altijd halen vissers er botten van mammoeten en andere diersoorten naar boven.

Mensen waren op die toendra's aanvankelijk nauwelijks te vinden. In het Maasdal, in het uiterste zuiden, zijn resten gevonden van een paar kampjes van de eerste neanderthalers, die daar van zo'n 250 000 tot 200 000 jaar geleden bivakkeerden. Later trokken er ook andere mensachtigen rond. Ze hadden een wat meer gedrongen lichaamsbouw, waardoor ze waarschijnlijk beter tegen de kou konden. Ze gebruikten gereedschappen, ze kenden het geheim van het vuur. Uit sommige resten valt op te maken dat ze hun doden begroeven. Waardoor ze zo'n 35 000 jaar geleden van het toneel zijn verdwenen, is nog steeds onduidelijk.

De neanderthalers maakten in die periode geleidelijk aan plaats voor de eerste moderne mensen, rondtrekkende groepjes van jagers op groot wild. In de grotten van Altamira, Lascaux en in de grot van Chauvet in de Ardèche lieten ze verbluffend knappe grottekeningen achter. Van de Pyreneeën tot ver in Rusland zijn hun vruchtbaarheidsbeeldjes aangetroffen: ronde naakte vrouwen met enorme borsten en dikke buiken.

De noordwestelijke hoek van het Europese continent was in die tijd onbewoonbaar. Pas aan het einde van de ijstijd drongen de jagers ook door tot deze streken. Hun kampplaatsen zijn nog overal op de zandgronden te vinden. In Limburg is zelfs een fragment van een tekening aangetroffen op een klopsteen: het eerste teken van menselijke creativiteit in deze streken.

En dan is er ook nog dat flitsend getekende, vrolijk dansende mannetje, gevonden op een steentje bij de Limburgse Maas. Zo maar een knipoog uit het Nederland van 10.000 jaar geleden.

Een enkel spoor van menselijke bewoning

We weten bijna niets over de eerste bewoners van de delta. Archeologen moeten, met de paar vondsten waarover ze beschikken, eindeloos puzzelen om zelfs maar een vaag idee te krijgen van het toenmalige bestaan. Neem bijvoorbeeld die tekening van dat dansende mannetje. Niet alleen het mannetje zelf is interessant, ook zijn kleding: geen bont, maar enkel een soort lendendoekje. Dat kan een speciale feestuitdossing zijn geweest, zoals je ook ziet in Afrika,